

НАУКОВІ ДИСКУСІЇ

УДК 330.33.012

В. Г. ПОДЛЕСНА,
доцент, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу економічної теорії
ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"
(Київ)

ЦИКЛІЧНІСТЬ У РОЗГОРТАННІ ТА ПОДОЛАННІ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ *

Розглянуто головні причини розвитку сучасної глобальної економічної кризи на основі циклічного підходу до розуміння суспільного відтворення. Визначено умови подолання глобальної кризи: розгортання чергової хвилі технологічної революції, посилення контролю над рухом капіталу, більш жорстка регламентація фінансового ринку і податкових гаваней, реформування міжнародних фінансових інститутів, розвиток регіональних економічних об'єднань.

Ключові слова: глобальна економічна криза, соціально-економічні суперечності, технологічна революція, неоліберальний мейнстрім, кейнсіанство, модернізація економіки.

V. G. PODLESNA,
Assoc. Professor, Cand. of Econ. Sci.,
Senior Sci. Researcher of the Department of Economic Theory,
Institute for Economics and Forecasting of the NASU
(Kyiv)

CYCLICITY IN THE DEVELOPMENT AND THE OVERCOMING OF ECONOMIC CRISES

The main reasons for the development of the contemporary economic crisis are considered on the basis of the cyclic approach to the comprehension of a social reproduction. The following conditions for the overcoming of the global crisis are defined: the formation of a next wave of the technological revolution, enhancement of the control over the capital motion, harder regulation of a financial market and tax havens, reformation of international financial institutions, development of regional economic unions.

Keywords: global economic crisis, socio-economic contradictions, technological revolution, neoliberal mainstream, Keynesianism, economy's modernization.

У статті В.М. Гейця та А.А. Гриценка "Вихід з кризи (Роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним)" обговорюється комплекс питань, пов'язаних з пошуком шляхів і методів подолання економічної кризи. Викладені авторами антикризові заходи передбачають модернізацію економіки (підвищення технічного рівня у сфері виробництва матеріальних благ і послуг, зростання галузей,

Подлесна Васи́лина Гео́ргіївна (Podlesna Vasylyna Georgiivna) – e-mail: podlesnw@mail.ru.

* Матеріал публікується в порядку дискусії, започаткованої академіком НАН України В.М. Гейцем і членом-кореспондентом НАН України А.А. Гриценком статтею "Вихід з кризи (Роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним)" // Економіка України. — 2013. — № 6. — С. 4–19.

які займаються “виробництвом людини”), мають соціальну спрямованість і сприяють стимулюванню внутрішнього споживчого попиту, що відповідає кейнсіанському підходу [1]. Проте, щоб усі ці заходи ефективно працювали, необхідно врахувати циклічний характер сучасної кризи. Глобальна економічна криза, що розпочалась у 2008 р., була несподіваною для суспільства, в якому домінує неоліберальна ідеологія, а мейнстрім економічної науки базується на неокласичній теорії, що використовує рівноважний підхід до дослідження економічної динаміки. У дійсності економічні кризи відбуваються з 1825 р. (перша економічна криза), із стійкою періодичністю у 7–11 років, а підвищувальні тенденції в економіці періодично змінюються на понижувальні, утворюючи великі цикли економічної кон’юнктури тривалістю 40–60 років (табл.) [2; 3; 4].

Періодизація довгих хвиль в економіці та циклічних криз

Великі цикли	Характер хвилі	Періоди хвиль	Економічні кризи
I	підвищувальна	з кінця 1780-х років до 1810–1817 рр.	
	понижувальна	з 1810–1817 до 1844–1851 рр.	1825 р. – перша циклічна криза 1836–1837 рр. 1847 р.
II	підвищувальна	з 1844–1855 до 1870–1875 рр.	1857 р. – перша світова криза 1866 р.
	понижувальна	з 1870–1875 до 1890–1896 рр.	1873 р. – світова криза 1882 р. 1890–1893 рр.
III	підвищувальна	з 1891–1896 до 1914–1920 рр.	1900–1903 рр. 1907 р. 1920 р.
	понижувальна	з 1914–1920 рр. до середини 1940-х років	1929–1933 рр. – світова криза 1937–1938 рр.
IV	підвищувальна	з середини 1940-х до кінця 1960-х років	1948–1949 рр. 1953–1954 рр. 1957–1958 рр. 1960–1961 рр.
	понижувальна	з кінця 1960-х до початку 1980-х років	1966–1967 рр. 1974–1975 рр. – світова криза 1979–1982 рр.
V	підвищувальна	з початку 1980-х до початку 2000-х років	1990–1993 рр. 1994–1995 рр. 1997 р. – азіатська криза 1998 р. – російська криза 1999 р. – бразильська криза
	понижувальна	з початку 2000-х років до кінця 2010-х років	2001–2002 рр. – криза Інтернет-компаній, аргентинська криза з 2008 р. – світова економічна криза

За винятком першої світової економічної кризи 1857 р., яка була гострою, але нетривалою, світові економічні кризи 1873, 1929–1933 і 1974–1975 рр. були винятково глибокими і тривалими, завершували підвищувальну фазу довгої хвилі та відкривали її понижувальну фазу. Такою є і економічна криза, що розвивається з 2008 р. Економічні кризи, що розгортались у межах підвищувальних хвиль великих циклів М. Кондратьєва з другої половини ХХ ст. (1953–1954, 1960–1961, 1990–1993, 1994–1995, 1997, 1998 і 1999 рр.) були не дуже глибокими і не дуже тривалими. Періодичні соціально-економічні кризи – результат загострення ендегенних суперечностей у суспільному відтворенні. Соціально-економічні суперечності ринкового господарства виключено з поля зору дослідників, які претендують на затребуваність політичним істеблішментом і бізнес-елітою.

Сучасна глобальна економічна криза більш яскраво продемонструвала суперечність між ліберальною економічною теорією, яка ігнорує діалектичні суперечності суспільного відтворення, та теоріями, що досліджують ендегенний механізм циклічності економіки, ґрунтуючись на діалектичному методі пізнання. Актуальним залишається подолання монополії ліберального мейнстріма в методології економічної теорії, в освітній сфері, у впливі на формування економічної політики держави та колективного світогляду. Разом з тим для послідовників циклічних теорій розвитку економіки, а також для критиків неоліберальної доктрини ця криза була цілком прогнозованою. Про наближення кризи попереджала К. Перес. Ідеї, викладені в її книзі "Технологічні революції та фінансовий капітал. Динаміка бульбашок і періодів процвітання", виданій до початку сучасної економічної кризи і присвяченій процесам довгострокової глобальної соціально-економічної динаміки, при належній увазі з боку країн, які задають ритм глобальній економіці, могли б сприяти попередженню цієї кризи [5].

Автор книги "Вихід з кризи е!", яка окреслила для нас предмет дискусії, П. Кругман в іншій своїй публікації наводить приклад того, як у 2005 р., у переддень глобальної кризи, представники мейнстріма піддали обструкції альтернативні ідеї Р. Раджана (Чиказький університет), який обґрунтував у своїй доповіді, що фінансова система бере на себе потенціально небезпечні рівні ризику [6]. Наукові праці П. Кругмана, за які він був удостоєний Нобелівської премії, не виходили за рамки неокласичної методології. Проте в них вчений часто апелює до теорії Дж.М. Кейнса, концентруючи увагу на необхідності здійснення державної стимулюючої політики, спрямованої на створення робочих місць, і критикуючи політику економії бюджетних коштів [7].

Визнаючи практичну значущість кейнсіанської теорії в подоланні Великої депресії, необхідно врахувати той факт, що дана теорія не формувала бачення довгострокових перспектив ринкового господарства і не аналізувала внутрішні суперечності ринку, які призводять до циклічних криз. Тому в нашій статті поставлено завдання розкрити вплив циклічності на подолання внутрішніх суперечностей і диспропорцій у суспільному відтворенні.

Соціально-економічна криза, що розпочалась у 2008 р. у США і швидко поширилась у глобальних масштабах, стала переломним моментом у розвитку п'ятого великого циклу М. Кондратьєва. Світова економіка остаточно увійшла у понижувальну хвилю великого циклу. За силою руйнівного впливу на економіку кризу 2008–2009 рр. часто порівнюють з Великою депресією. Проте порівняння

показників, які характеризують глибину падіння економіки США в обох цих випадках, свідчить про те, що сучасна криза є слабшою. У 1929–1933 рр. падіння промислового виробництва у США становило 56%, експорт скоротився на 80%, індекс Доу-Джонса піднявся за 1924–1929 рр. на 300%, а на 1932 р. впав на 89%. У 2009 р. світовий ВВП зменшився на 0,6%, у тому числі у США – на 3,1% і у країнах ЄС – на 4,2% [8]. Рівень безробіття у США у період розвитку Великої депресії зріс з 3,2% у 1929 р. до 25% у 1933 р. [9], що перевищує аналогічний показник у 2009 р.

На відміну від світової кризи 1929–1933 рр., сьогодні, крім західноєвропейських країн і США, існують також інші країни, чії економіки здатні стати точками зростання для виходу на підвищувальну хвилю великого циклу. Ці економіки мають сировинний потенціал, потужні людські ресурси, науково-технічний потенціал і здатні швидко освоїти ті передові технології, якими ще не володіють. Процеси фінансiалiзацiї в цих країнах розвиваються не так бурхливо, як у країнах з більш розвинутою фінансовою інфраструктурою. Йдеться про країни БРІКС. Крім того, ці країни (за винятком ПАР) у 2007 р. мали досить сильний платіжний баланс, щоб протистояти глобальній економічній кризі, що насувалася [10].

Сценарій розвитку кризи у 2008–2009 рр. виявляє яскраві характеристики жюглярівського типу циклічності: бурхливе, неконтрольоване зростання; перегрів економіки, що веде до підвищення цін на ресурси; фінансові спекуляції; раптовий глибокий обвал економіки, що переходить у тривалий період відновлення [4]. У переддень кризи 2008 р. значно зросли ціни на світових сировинних ринках, і особливо – ціни на нафту. Сучасній кризі передував період неоліберального буму, що, у свою чергу, спричинило наростання фінансових спекуляцій, а кредити стали доступними для широких верств населення без належної перевірки їхньої платоспроможності.

У 1980-ті роки – на початку підвищувальної хвилі п'ятого великого циклу М. Кондратьєва – до влади у США і Великобританії прийшли неоконсерватори, економічна політика яких базувалася на рекомендаціях монетаристів, прихильників теорії пропозиції та теорії раціональних очікувань, які обмежують роль держави в економіці. Рекомендації представників нової ліберальної хвилі в економічній теорії, що відтіснила кейнсіанців, було спрямовано на скорочення державних соціальних програм. Ліберальний мейнстрім економічної науки не відносить проблему необхідності підтримання ефективного попиту до переліку першочергових завдань економічної політики. Лібералізація економічного курсу провідних країн з 1980-х років виявилася також у дерегулюванні фінансових ринків та активізації приватизаційних процесів. У 1999 р. – при завершенні підвищувальної хвилі п'ятого великого циклу М. Кондратьєва, яка розвивалася з початку 1980-х років до початку 2000-х років, – було скасовано закон Гласа – Стігала, що дозволило комерційним банкам збільшити масштаби ризикових операцій.

Передумови для поглиблення фінансiалiзацiї світової економіки почали формуватися ще у 1970-ті роки. Початок п'ятої технологічної революції (1971 р.) збігся з докорінними трансформаціями у діяльності фінансових інститутів, ініційованими припиненням дії Бреттон-Вудської системи фіксованих курсів, яка стримувала вільне переміщення капіталів. Запровадження плаваючих курсів валют зумовило потребу у хеджуванні валютних ризиків. З 1972 р. починається торгівля валютними ф'ючерсами на Чиказькій товарній біржі. Паралельно представники

Чиказького університету створюють теоретичну основу для торгівлі ризиками, що на практиці вилилось у створення у 1973 р. Чиказької опційної біржі. Сек'юритизація теж виникла у 1970-ті роки [11]. Бурхливий розвиток позабіржових фінансових інструментів (наприклад, кредитних дефолтних свопів, операції з якими фактично не регулювались і не враховувались у банківських балансах) був і є важливим фактором, який сприяє розгортанню сучасної соціально-економічної кризи. Обсяг цих операцій, що дозволяли уникнути резервування, дуже швидко зростав і на кінець 2008 р. перевищив світовий ВВП [12]. У 1980 р. фінансова глибина світової економіки за показником, який характеризує відношення вартості глобальних фінансових активів до ВВП, становила 103%, а у 2008 р. — 292%; показник фінансової глибини, що характеризує відношення вартості позабіржових деривативів до ВВП, зріс із 297% у 2000 р. до 899% у 2008 р. [13].

Особливість сучасної соціально-економічної кризи полягає в тому, що на початковому етапі для її подолання США обрали перевернуту форму кейнсіанської бюджетної політики: замість стимулювання виробничої сфери, розвитку інфраструктурних проектів, здійснення державних закупівель, реалізації соціальних програм з метою перерозподілу частини національного доходу на користь малозабезпечених (тобто верств населення, найбільш схильних до споживання) держава стала викуповувати "погані борги". Запущені у США з кінця 2008 р. програми кількісного пом'якшення не сприяли оздоровленню економіки, а лише приглушували кризові прояви. Замість того, щоб направляти гроші, одержані від федеральних резервних банків в обмін на "погані" іпотечні цінні папери, на кредитування суб'єктів господарювання, комерційні банки направляють їх більшу частину на фінансові спекуляції.

Глибинною причиною сучасної соціально-економічної кризи, як і всіх попередніх, є перенакопичення капіталу. Тому саме стан економіки, при якому виникає перенакопичений капітал (тобто капітал, який не приносить середню норму прибутку або взагалі не може бути застосований з прибутком), зумовлює економічну кризу. Особливістю підвищувальної хвилі п'ятого великого циклу М. Кондратьєва стало те, що політика дерегулювання фінансового ринку і поява нових інформаційно-комунікаційних технологій сприяли розвиткові нових фінансових технологій, які сприяють роздуванню фінансових бульбашок. Саме до цієї сфери попрямував перенакопичений капітал, що дозволило відстрочити кризу, яка проявлялася вже у 2001–2002 рр.

К. Маркс зазначав, що капіталістичне виробництво — це лише засіб збільшення авансованої вартості. "Тому всі нації з капіталістичним способом виробництва періодично переживають спекулятивну гарячку, під час якої вони намагаються здійснювати роблення грошей, минаючи процес виробництва" [14]. Полем діяльності для перенакопиченого капіталу слугують фінансові ринки, де він може приростати без процесу виробництва. Навіть після глибокої кризи 2008–2009 рр. цей процес не призупинився. У 2011 р. обсяги торгівлі фінансовими деривативами більш як в 11 разів перевищували світовий ВВП [15]. За останні 30 років у світі створено фінансову піраміду, для обслуговування якої необхідною є значна ліквідність. Центральні банки активно здійснювали емісію, особливо в період 2009–2011 рр. У багатьох розвинутих країнах грошова маса перевищила ВВП. На думку колишнього президента Німеччини Х. Келлера, "фінансова галузь від'єдналася від реальної економіки" [16].

Реальні економічні процеси завжди знаходять теоретико-ідеологічне обґрунтування. Таким для сучасної ринкової економіки став неоліберальний економічний мейнстрім. Глибока економічна криза 1974–1975 рр. виявила недоліки кейнсіанської економічної теорії та сприяла неокласичному відродженню. Підготовлений у працях Ф. Хайєка і Л. Мізеса ідейно-методологічний базис дозволив ліберальним теоріям повернути статус мейнстріма. Л. Боуленд за результатами дослідження статей, опублікованих в “American Economic Review” у 1980 р., дійшов висновку, що всі вони відповідають методології “основної течії” [17].

Руйнування планової економіки СРСР сприяло зміцненню ліберальної ідеології та поширенню її у глобальних масштабах. Ринкові фундаменталісти перетворили лесеферизм на подобу релігії. На думку Дж. Сороса, панування ринкового фундаменталізму встановилося на початку 1980-х років, коли більш-менш одночасно до влади прийшли М. Тетчер і Р. Рейган. Відтоді він забезпечує ідеологію, що рухає політикою, а віра у безмежні можливості ринку та міжнародна конкуренція за капітал підкріплюють одна одну [18].

Початок інтеграції постсоціалістичних країн у світову економіку у 1990-ті роки посилив процеси економічної глобалізації. Важливим напрямом економічної глобалізації стало формування загальносвітового інвестиційного простору. У 2007 р. прямі приватні іноземні капіталовкладення досягли 1,8 трлн. дол., а вклад міжнародних потоків капіталу у світове накопичення зріс із 4% у 1990 р. до 15% у 2007 р. [19]. Глобалізація руху капіталу зумовила посилення конкуренції країн за залучення прямих приватних іноземних капіталовкладень, яке справляє тиск на інститут держави та змушує її створювати найсприятливіші умови для припливу капіталу у вітчизняну економіку. В цій конкуренції виграють країни, де контроль над капіталом і джерелами його формування є мінімальним.

Внаслідок фінансової революції, що розпочалася після кризи 1974–1975 рр., інститут держави втратив значну частину повноважень у сфері контролю над банківською системою та фондовими ринками. Перенакопичений капітал вимагає комфортних умов для розвитку дедалі складніших фінансових інструментів, які важко піддаються контролю та обліку. Конкуренція за капітал сприяє роздуванню фінансових бульбашок і розвитку офшорних зон. Офшоризація світової економіки – один з найбільш деструктивних дисбалансів світової економіки, що з особливою силою проявилася в умовах сучасної кризи. Так, у 2008 р. у гострій фазі кризи відбувся різкий відплив прямих інвестицій з України у світову економіку (рис. 1). Ця динаміка не характеризує масштаби відпливу капіталу в цілому, але відображає певну тенденцію.

При цьому на 1 січня 2008 р. питома вага інвестицій з економіки України в економіку Кіпру становила 94% у загальному обсягу прямих інвестицій, направлених з України у світову економіку, а на 1 липня 2013 р. – відповідно, 88,9%. Хоча з моменту вступу до ЄС Кіпр і не є класичною офшорною зоною, все ж у період розвитку гострої фази сучасної кризи він фактично зберігав комфортні умови оподаткування і конфіденційність функціонування. Питома вага інвестицій, направлених з Кіпру в українську економіку, в загальній сумі іноземних інвестицій на 1 січня 2008 р. становила 20,1%, а на 1 липня 2013 р. – відповідно, 32,4%*.

* Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності : стат. зб. – К. : Державний комітет статистики України, 2008. – 56 с.; Статистична інформація. Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

В Україні інституційне середовище представлено деградуючим інститутом власності, зруйнованим інститутом довіри, стагнуючими ринковими інститутами. Інституційні трансформації 1990-х років в Україні призвели до створення імітаційного інституційного середовища — перекрученої форми, яка дозволяє декларувати дотримання загальноприйнятих для ринкової економіки прав і свобод усіма учасниками економічних відносин, але при цьому забезпечує існування системи неформальних інститутів, які деструктивно впливають на економіку. Є підстави вважати, що неформальні соціальні інститути справляють набагато більший вплив на найважливіші соціально-економічні процеси в Україні (і в тому числі — на перерозподіл прав власності).

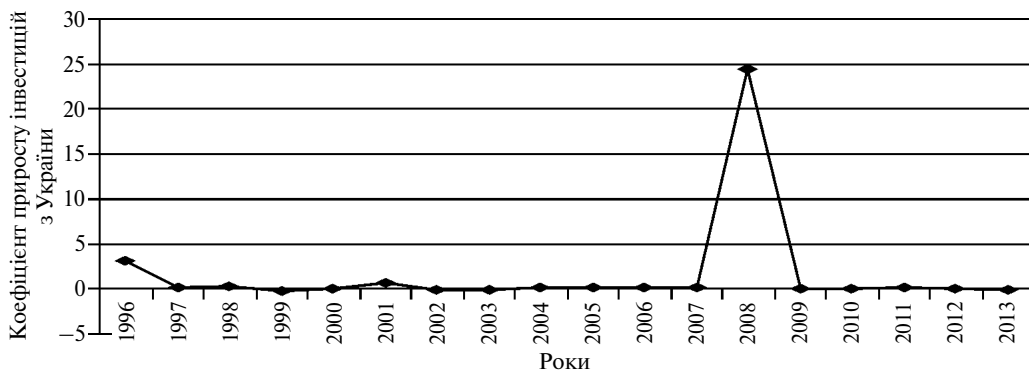

Рис. 1. Приріст прямих інвестицій з України у світову економіку

Побудовано автором на основі даних: Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності : стат. зб. — К. : Державний комітет статистики України, 2008. — 56 с. ;
Статистична інформація. Державна служба статистики [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

У суспільній свідомості приватна власність ще не стала повноцінним інститутом, а певна частина суспільства дуже критично ставиться до великих власників, які сформувались у 1990-ті роки, що, у свою чергу, мотивує їх до приховування доходів і сприяє стійкому відпливу вітчизняного капіталу. Тому протягом останніх 23 років вітчизняна економіка не модернізувалась, а випрацьовувала старий ресурс. І названі внутрішньодержавні інституційні проблеми, і наявність податкових гаваней, які сформувалися під впливом загальносвітової конкуренції за капітал, сприяли тому, що сьогодні економіка України функціонує як трансформа малої відкритої економіки із сировинною орієнтацією. Найбільша питома вага у вітчизняному експорті припадає на продукцію металургії: у 2003 р. — 36,83%; у 2004 р. — 39,94%; у 2005 р. — 40,97%; у 2006 р. — 42,8%; у 2007 р. — 42,2%; у 2008 р. — 41,2%; у 2009 р. — 32,3%; у 2010 р. — 33,7%; у 2011 р. — 32,3%; у 2012 р. — 27,5%*.

В умовах підвищувальної економічної кон'юнктури (особливо у 2003–2004 рр., коли Україна демонструвала найвищі темпи приросту ВВП — відповідно, 9,4% на рік і 12,1% на рік) відкривалися можливості для інвестування у технологічну та інституційну модернізацію. Проте настільки гостро необхідну модернізацію здійснено не було. Важливу роль у цьому відіграв і фактор політичної нестабільності, адже безболісний для суспільства і економіки цикл відтворення влади в Україні не склався. Порівнюючи динаміку ВВП України (рис. 2) у рік, який передував президентським виборам, і в рік, який слідував після них, можна зробити такі висновки. Ви-

* Статистична інформація. Державна служба статистики [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

борам 1994 і 2010 рр. передувала понижувальна економічна кон'юнктура; вибори 1999 р. відбувалися в умовах уповільнення темпів падіння ВВП, вибори 2004 р. – в умовах зростання економіки; за винятком 2005 р., у перший рік після президентських виборів простежується поживлення економіки.

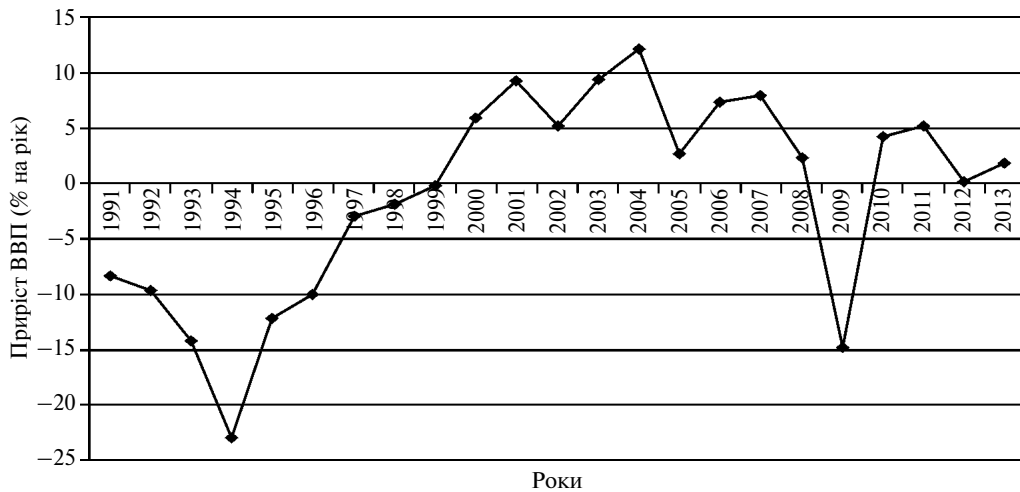

Рис. 2. Динаміка ВВП України

Побудовано автором на основі даних: World Development Indicators and Global Development Finance [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://databank.worldbank.org/data/views/reports/tableview.aspx>.

З початку 2000-х років посилюється вплив політичних факторів на коливання у вітчизняній економіці. Очікування суб'єктів господарювання у переддень чергових політичних трансформацій позначаються на темпах економічного зростання. Що ж до політичних процесів в Україні, то економічна кон'юнктура є вагомим, але не головним фактором розвитку політичного циклу в нашій державі. Внутрішні соціальні фактори (в першу чергу, очікування на підвищення якості життя населення, що посилюються передвиборними обіцянками і не реалізуються повною мірою) справляють значно більший вплив на політичний цикл в Україні та призводять до періодичних криз і позачергових виборів. Таким чином, як політична, так і економічна компоненти існуючої в Україні соціально-економічної системи зазнають циклічних коливань. При цьому розмах коливань ВВП – результуючого показника самовідтворюваної економічної системи – в Україні є дуже глибоким: від 12,1% зростання на рік у 2004 р. до мінус 14,8% падіння у 2009 р., що свідчить про високий ступінь залежності вітчизняної економіки від світової економічної кон'юнктури.

Вихід глобальної економіки з кризи є можливим наприкінці 2010-х років. Цей процес пов'язаний з початком впровадження базисних інновацій, здатних запустити механізм розвитку підвищувальної хвилі шостого великого циклу економічної кон'юнктури. У працях К. Перес впровадження нових технічних і організаційних способів ведення господарської діяльності постає як розгортання Великої хвилі розвитку – поширення технологічної революції та її парадигми в економіці. Потенціал кожної нової парадигми розкривається у ході кардинальних змін в інвестиційній поведінці, в організаційних моделях і ментальності всіх членів соціуму, в соціальних інститутах. Відбуваються зміни в орієнтирах для економічної поведінки, що створюють шанси для новачків [5]. На початку 2000-х років п'ята Велика

хвиля розвитку як процес розгортання п'ятої технологічної революції ("епоха інформації та телекомунікацій") пододала переломний момент і рухається до завершення.

Можливості для безкризового економічного зростання, яке базується на п'ятому технологічному укладі у провідних країнах і ґрунтується на нижчих технологічних укладах у країнах з ринком, який формується, і у країнах, які розвиваються, вже вичерпано. В Україні економічний базис формується діяльністю підприємств третього і четвертого технологічних укладів. Перехід розвинутих країн до нового технологічного укладу відкриває певні перспективи для відсталих країн. По-перше, такі країни повинні підготуватися до використання найбільш прийнятних (з відпрацьованих у розвинутих країнах) інституційних і технологічних практик впровадження нової техніко-економічної парадигми, яка являє собою, за визначенням К. Переса, модель найкращої ділової практики [5]. По-друге, перехід до шостого технологічного укладу не скасовує необхідність розвивати галузі економіки, які належать до нижчих технологічних укладів, але забезпечують вітальні потреби людини та суспільства. До таких у сучасному суспільстві належать не тільки потреби фізіологічного виживання, але й потреба в освіті та комунікаціях (у найширшому розумінні цього поняття). Тому такі галузі, як сільське господарство, металургія, машинобудування, електротехнічна, авіаційна і ракетно-космічна промисловість, енергетика, освіта і зв'язок, будуть затребувані і в умовах домінування шостого технологічного укладу. Згадані галузі вітчизняної економіки, за умови їх модернізації, можуть бути затребувані у процесі формування відтворювальної системи шостого технологічного укладу.

Важливо вловити той момент, коли провідні країни світу запустять процес повномасштабного переходу до нового технологічного укладу, і влитись у цей процес. За різними оцінками, вихід на підвищувальну хвилю шостого великого циклу М. Кондратьєва є можливим не раніше від кінця 2010-х років – початку 2020-х років. Час, який залишився до початку розвитку підвищувальної хвилі, має бути використаний Україною для модернізації держави та економіки. При цьому найважливішими завданнями є збереження і подальший розвиток науково-технічного потенціалу (насамперед, у галузях третього, четвертого та п'ятого технологічних укладів, необхідних для забезпечення вітальних потреб і в умовах домінування шостого технологічного укладу); інституційні реформи, спрямовані на відродження інституту довіри в суспільстві, формування цивілізованих інституційних практик відтворення інституту державної влади; викоренення неформального інституту корупції. Зазначені інституційні реформи дозволять скоротити трансакційні витрати у вітчизняній економіці та трансформувати їх в інвестиції.

Таким чином, на початку XXI ст., у переломний момент розвитку п'ятого великого циклу М. Кондратьєва, у світовій соціально-економічній системі сформувалися гострі соціально-економічні суперечності. Насамперед, йдеться про структурні суперечності в економіці, що детерміновані науково-технічним фактором і вимагають розв'язання шляхом переходу до шостого технологічного укладу.

До цього часу економічна політика провідних країн світу не забезпечує переорієнтування капіталу зі сфери фінансових спекуляцій у повномасштабне розгортання нового технологічного укладу. У глобальній економічній системі багато що залежить від поточного попиту США на імпорт. Забезпечуючи 20% усього світового виробництва, США споживають близько 35% його, залучаючи масований

імпорт дешевих заощаджень і товарів з країн, які розвиваються (насамперед, з Китаю і країн Перської затоки).

Одержуючи натомість інвестиції, технології та (що є найголовнішим) зростаючий попит на свої товари, країни, що розвиваються, нарощували експорт, заощадження і державні витрати, обмежуючи при цьому внутрішнє споживання [19]. У ХХІ ст. вклад країн, які розвиваються, у виробництво світового ВВП значно зріс, проте їх роль у регулюванні глобальної економіки (насамперед, глобальних фінансів) залишається неістотною. Питома вага Китаю у світовому ВВП (за ПКС) зросла з 5,2% у 1980 р. до 14,3% у 2011 р., а Індії – з 4,2% у 1950 р. до 5,7% у 2011 р. У 2011 р. ВВП Бразилії становив 2,9% світового ВВП. Хоча питома вага США у світовому ВВП (за ПКС) знизилася з 21,1% у 1980 р. до 19,1% у 2011 р., все ж долар як резервна валюта продовжує відігравати провідну роль у світовій валютно-фінансовій системі [15].

Ситуація в Україні є ще проблематичнішою. У період економічного піднесення початку 2000-х років прибутки, одержані від експорту сировини, не інвестувались у модернізацію вітчизняної економіки, а кінцевий споживчий попит значною мірою було орієнтовано на імпорт (у тому числі за рахунок споживчого кредитування). При цьому експортувалася продукція низьких переділів, яка приносить нижчу норму прибутку, а імпортувалася продукція високих переділів.

У сфері регулювання фінансових відносин також склалися глибокі суперечності та диспропорції. У 2008 р. для аналізу причин світової кризи при ООН було створено спеціальну комісію під керівництвом Нобелівського лауреата Дж. Стігліца. Центральне місце серед рекомендацій щодо вдосконалення порядку і правил регулювання у глобальній економіці зайняли пропозиції щодо реформування міжнародної валютно-фінансової системи. До них увійшли зміцнення системи банківського регулювання; формування ефективних міжнародних механізмів координації національної макроекономічної політики; реформування міжнародних фінансових установ; формування нового механізму врегулювання суверенних боргових криз; створення глобальної резервної системи; посилення ролі нової вільно використовуваної валюти типу SDR [15]. Удосконалення банківського регулювання і нагляду дістало практичне втілення у прийнятті Базеля III. Решта ж з накреслених пунктів реформування міжнародної валютно-фінансової системи не набули належного розвитку після того, як було подолано першу гостру фазу глобальної кризи. МВФ – як найактивніший наднаціональний фінансовий інститут – до 2010 р. не враховував зміни ролі окремих країн у системі глобальної економіки. Згідно з 14-м переглядом квот, Китай визнано третьою за розміром квоти державою – членом МВФ, а чотири країни (Бразилію, Індію, Китай і Росію) віднесено до 10 його найбільших акціонерів. Проте у 2014 р. перегляд квот остаточно не ратифіковано.

Без посилення контролю над рухом капіталу і більш жорсткої регламентації фінансового ринку світову економіку потрясатимуть важко прогнозовані та глибокі фінансові кризи, спровоковані блуканням перенакопиченого капіталу та його авансуванням у формування чергової фінансової бульбашки. Об'єктом регулювання і контролю повинні стати, насамперед, податкові гавані та світові фінансові центри. На фінансових ринках обертається фіктивна вартість, яка не втілює в собі затрат суспільно необхідного часу відтворення благ. Такі гроші не є товаром і

представляють фіктивну вартість в обігу, спотворюючи тим самим реалізацію одного з найважливіших економічних законів — закону вартості.

Накачування економіки ліквідністю під час економічних криз не повинне залишатися без уваги міжнародних фінансових інститутів. Необхідно розробити чіткі рекомендації щодо монетарної політики держави в усіх країнах, які утворюють ці фінансові інститути. Рішення з таких ключових питань, як обсяги емісії, способи введення грошей в економіку, механізми, що направляють гроші на підтримання ефективного попиту в економіці, інструменти контролю над емісійними та інвестиційними процесами, повинні прийматися колегіально.

Якщо дотримуватися логіки розвитку великих циклів економічної кон'юнктури, то сучасна глобальна криза — це поворотна точка переходу від підвищувальної хвилі п'ятого великого циклу до його понижувальної хвилі, а вихід на підвищувальну хвилю є неминучим, якщо не відбудуться які-небудь пертурбаційні процеси природного або соціального характеру. З огляду на те, що у глобалізованому світі соціально-економічні процеси значно прискорюються, а соціально-економічні цикли, відповідно, стискаються у часі, як уже зазначалося, вихід на підвищувальну хвилю є можливим наприкінці 2010-х років. Питання полягає в тому, наскільки моральним є сподівання на циклічно самовідновлювану ринкову систему. Важко заперечити той факт, що кейнсіанська політика (і в першу чергу, її бюджетно-фінансова складова) забезпечила вихід США з Великої депресії. З кінця 1940-х років і до 1974—1975 рр. світова ринкова економіка не переживала глибоких соціально-економічних криз. Крім прорахунків, допущених в економічній політиці, важливу роль у розвитку кризи 1974—1975 рр. відіграв різкий стрибок цін на нафту, який мав не тільки економічний, але й політичний підтекст (арабсько-ізраїльська війна і нафтове ембарго). Але в підсумку всю провину за скочування у глибоку економічну кризу було покладено на кейнсіанців.

Дерегулювання фінансових ринків сприяло періодичному з початку 1980-х років роздуванню фінансових бульбашок і формуванню гігантської фіктивної вартості, яка тяжіє над реальним сектором економіки: навіть на формування ціни на базові сировинні товари фінансовий ринок часом справляє більший вплив, ніж потреби реального сектору економіки. Тому важливими завданнями є по-жорсткішання регулювання фінансового ринку, створення наднаціональних інститутів глобального регулювання фінансових агентів, підвищення "прозорості" податкових гаваней. Визнаючи необхідність наднаціонального регулювання глобальної економіки, вважаємо, що воно створює умови для концентрації економічної та, відповідно, політичної влади у провідних країн світу, тому їй повинні створюватися противаги у вигляді регіональних економічних об'єднань різної глибини інтеграції.

Вихід вітчизняної економіки з кризового стану є можливим як реалізація мобілізаційного сценарію модернізації економіки зокрема і суспільства в цілому. Проте можливості економічної та інституційної модернізації в Україні обмежено відпливом вітчизняного капіталу за кордон. Це зумовлено, в першу чергу, інверсійним характером розвитку відносин власності, настільки болючих для сучасного українського суспільства, що кардинальні заходи щодо їх впорядкування (реприватизація, націоналізація) можуть призвести до подальшого розхитування квазіінституційної інфраструктури, яка склалася в Україні. Найбільш прийнятним виходом з існуючої ситуації могло б стати застосування підходу "інститути,

конкуренція та уряд”, реалізованого у ході реформ китайської економіки. Згідно з даним підходом, саме інститут держави справляє найбільший вплив на економіку, створюючи відповідне інституційне середовище для розвитку підприємницької діяльності [20].

При цьому необхідно зосередитися на розв’язанні однієї з найважливіших проблем, породжених ліберальними реформами 1990-х років, – тіньової економіки. На початковому етапі виведення економіки з тіні необхідно амністувати приховані від оподаткування доходи. Подібна практика існує у США, країнах ЄС, країнах пострадянського простору. Податкова амністія сприймається неоднозначно і не завжди приносить очікувані результати, проте, з нашої точки зору, є одним з найбільш прийнятних інструментів легалізації діяльності тих підприємців, які пішли у тінь з огляду на об’єктивні несприятливі обставини, а не цілеспрямовано. Водночас слід прийняти окремий закон про податкову амністію, який би враховував норми кримінального кодексу та гарантував неконфіскаційний характер і одноразовість амністії, а також посилення відповідальності у разі подальшого приховування доходів від оподаткування. Виведені з тіні фінансові ресурси держава зможе акумулювати для інвестицій у національні модернізаційні проекти, що відповідає логіці кейнсіанських методів антикризової економічної політики.

Ринкова економіка розвивається циклічно, тому необхідно виробити гнучку економічну політику держави, яка б відповідала стадіям економічного циклу. В умовах кризи її цільовими орієнтирами повинні стати стимулювання внутрішнього споживчого та інвестиційного попиту, стримування відпливу капіталу, акумуляція ресурсів для техніко-технологічної та інституційної модернізації вітчизняної економіки. Розробка і реалізація такої економічної політики держави є можливими на основі впровадження індикативного планування. Циклічність ринкової економіки передбачає неминучий перехід економіки до підвищувальної тенденції, що пов’язано з розгортанням нової інноваційної хвилі. Цей процес ініціюється розв’язанням внутрішніх суперечностей ринкової економіки, проте в сучасних умовах держава повинна у певний спосіб регулювати цей процес, враховуючи складність ринкового механізму.

У цьому розумінні індикативне планування є перспективним інструментом державної економічної політики. Переваги такого планування порівняно з директивним полягають у тому, що індикативні плани не перешкоджають реалізації основних економічних законів ринкового господарства, але при цьому дозволяють державі опосередковано впливати на економічну кон’юнктуру; крім того, індикативне планування сприяє відновленню інституту довіри в суспільстві, оскільки базується на досягненні консенсусу між інститутом держави, бізнесом, науковими установами, громадськими організаціями і на створенні механізму їх регулярної взаємодії. Індикативні плани повинні орієнтувати бізнес на модернізацію і розвиток тих галузей вітчизняної економіки, які будуть затребувані новим технологічним укладом.

Список використаної літератури

1. *Гесць В.М., Гриценко А.А.* Вихід з кризи (Роздуми над актуальним у зв’язку з прочитаним) // *Економіка України*. – 2013. – № 6. – С. 4–19.
2. *Кондратьев Н.Д.* Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения / Избранные труды. – М. : Экономика, 2002. – 767 с.

3. *Пантин В.И.* Мировые циклы и перспективы России в первой половине XXI века: основные вызовы и возможные ответы. — Дубна : Феникс+, 2009. — 432 с.
4. *Гринин Л.Е., Коротяев А.В.* Глобальный кризис в ретроспективе. Краткая история подъемов и кризисов: от Ликурга до Алана Гринспена ; [отв. ред. С.Ю. Малков]. — М. : Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2012. — 336 с.
5. *Перес К.* Технологические революции и финансовый капитал. Динамика пузырей и периодов процветания ; [пер. с англ. Ф.В. Маевского]. — М. : Издательский дом "Дело" РАНХиГС, 2011. — 232 с.
6. *Кругман П.* Почему просчитались экономисты? [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.idea-magazine.com.ua/archive/11343/prognose/11359.html>.
7. *Кругман П.* Выход из кризиса есть! ; [пер. с англ. Ю. Гольдберга]. — М. : Азбука Бизнес, Азбука-Аттикус, 2013. — 320 с.
8. *Королев И.С.* Неопределенность мирового экономического развития: риски для России // Мировая экономика и международные отношения. — 2013. — № 4. — С. 3–10.
9. *Согрин В.В.* Экономический кризис 1929–1933 гг. в США и современность // Вестник МГИМО. — 2009. — № 3–4 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://vestnik-old.mgimo.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=83.
10. *Петрикова Е.М.* Платежный баланс и антикризисная политика стран "БРИКС" [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.viperson.ru/data/201110/jjkljtjcjujejbje.pdf>.
11. *Суэтин А.* О причинах современного финансового кризиса // Вопросы экономики. — 2009. — № 1. — С. 40–51.
12. *Полтерович В.М.* Механизм глобального экономического кризиса и проблемы технологической модернизации [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.econorus.org/sub.phtml?id=21>.
13. *Миркин Я.М.* Финансовое будущее России: экстремумы, бумы, системные риски. — М. : GELEOS Publishing House; Кэпитал Трейд Компани, 2011. — 480 с.
14. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. — Т. 24. — С. 62.
15. *Хейфец Б.* Глобальные дисбалансы и реформа мировой валютно-финансовой системы // Деньги и кредит. — 2012. — № 7 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.inecon.org/docs/Kheifets_Dengi_Kredit_2012.pdf.
16. *Ковалев М., Пасеко С.* Мировой кризис и механизмы защиты от внешних влияний на финансовую стабильность страны // Вестник ассоциации белорусских банков. — 2013. — № 23–24. — С. 9–29 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://economy.bsu.by/wp-content/uploads/2014/03/549313.pdf>.
17. *Розмаинский И.* О методологических основаниях мейнстрима и гетеродоксии в экономической теории конца XIX — начала XXI века // Вопросы экономики. — 2008. — № 7. — С. 89–99.
18. *Сорос Дж.* Кризис мирового капитализма [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.docme.ru/doc/7154/soros-dzh.---krizis-mirovogo-kapitalizma>.
19. *Хесин Е.* Анатомия мирового кризиса // Международные процессы. — 2013. — № 1 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.intertrends.ru/twenty/002.htm#6>.
20. *Интрилигейтор М.* Шокирующий провал "шоковой терапии" [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.r-reforms.ru/intr.htm>.

References

1. Heets' V.M., Grytsenko A.A. *Vykhid z kryzy (Rozdumy nad actual'nyu u zv'yazku z prochytanym)* [The way out from a crisis (Reflections about actual things after the reading)]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2013, No. 6, pp. 4–19 [in Ukrainian].
2. Kondrat'ev N.D. *Bol'shie tsikly kon'yunktury i teoriya predvideniya, v: Izbrannye Trudy* [Large cycles of conjuncture and the theory of forecasting, in: Selected Works]. Moscow, Ekonomika, 2002 [in Russian].
3. Pantin V.I. *Mirovye Tsikly i Perspektivy Rossii v Pervoi Polovine XXI Veka: Osnovnye Vyzovy i Vozmozhnye Otvety* [World Cycles and Perspectives of Russia in the First Half of the XXI-st Century: Basic Challenges and Possible Answers]. Dubna, Feniks+, 2009 [in Russian].
4. Grinin L.E., Korotaev A.V. *Global'nyi Krizis v Retrospektive. Kratkaya Istoriya Pod'emov i Krizisov: ot Likurga do Alana Grinspena, otv. red. S.Yu. Malkov* [The Global Crisis in Retrospection. Short History of Booms and Crises: from Lykourgos to Alan Greenspan], edited by S.Yu. Malkov. Moscow, LIBROKOM, 2012 [in Russian].
5. Perez C. *Tekhnologicheskie Revolyutsii i Finansovyi Kapital. Dinamika Puzyrei i Periodov Prosvetaniya* [Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and Golden Ages]. Moscow, Delo, 2011 [in Russian].
6. Krugman P. *Pochemu proshchitalis' ekonomisty?* [Why economics failed?], available at: <http://www.idea-magazine.com.ua/archive/11343/prognose/11359.html> [in Russian].
7. Krugman P. *Vykhod iz Krizisa Est'!* [End This Depression Now!]. Moscow, Azbuka Biznes, Azbuka-Attikus, 2013 [in Russian].
8. Korolev I.S. *Neopredelennost' mirovogo ekonomicheskogo razvitiya: riski dlya Rossii* [Uncertainty of the world economic development: risks for Russia]. *Mirovaya Ekon. i Mezhdunar. Otnosh. – World Econ. and Internat. Rel.*, 2013, No. 4, pp. 3–10 [in Russian].
9. Sogrin V.V. *Ekonomicheskii krizis 1929–1933 gg. v SShA i sovremennost'* [The economic crisis in 1929–1933 in the USA and the contemporaneity]. *Vestnik MGIMO – Bull. MSIIIR*, 2009, No. 3–4, available at: http://vestnik-old.mgimo.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=83 [in Russian].
10. Petrikova E.M. *Platzhnyi balans i antikrizisnaya politika stran "BRICS"* [The balance of payments and the anticrisis policy of countries "BRICS"], available at: <http://www.viperson.ru/data/201110/jjkljtjcjujebje.pdf> [in Russian].
11. Suetin A. *O prichinakh sovremennogo finansovogo krizisa* [On the causes for the modern financial crisis]. *Voprosy Ekonomiki – Questions of Economy*, 2009, No. 1, pp. 40–51 [in Russian].
12. Polterovich V.M. *Mekhanizm global'nogo ekonomicheskogo krizisa i problemy tekhnologicheskoi modernizatsii* [The mechanism of the global economic crisis and problems of the technological modernization], available at: <http://www.econorus.org/sub.phtml?id=21> [in Russian].
13. Mirkin Ya.M. *Finansovoe budushchee Rossii: ekstremumy, bumy, sistemnye riski* [Russia's Financial Future: Extrema, Booms, and System Risks]. Moscow, GELEOS, 2011 [in Russian].
14. Marx K., Engels F. *Tvory* [Works], Vol. 24, p. 62 [in Ukrainian].
15. Kheifets B. *Global'nye disbalansy i reforma mirovoi valyutno-finansovoi sistemy* [Global disbalances and the reform of the world currency-financial system]. *Den'gi i*

Kredit – Money and Credit, 2012, No. 7, available at: http://www.inecon.org/docs/Kheifets_Dengi_Kredit_2012.pdf [in Russian].

16. Kovalev M., Paseko S. *Mirovoi krizis i mekhanizmy zashchity ot vneshnikh vliyaniy na finansovuyu stabil'nost' strany* [The world crisis and mechanisms of protection against external influences on country's financial stability]. *Vestnik Assots. Beloruss. Bankov – Bull. of Assoc. of Belarus. Banks*, 2013, No. 23–24, pp. 9–29, available at: <http://economy.bsu.by/wp-content/uploads/2014/03/549313.pdf> [in Russian].

17. Rozmainskii I. *O metodologicheskikh osnovaniyakh meinstrima i geterodoksii v ekonomicheskoi teorii kontsa XIX – nachala XXI veka* [On the methodological foundations of the mainstream and the heterodoxy in the economic theory of the end of the XIX-th century – the onset of the XXI-st century]. *Voprosy Ekonomiki – Questions of Economy*, 2008, No. 7, pp. 89–99 [in Russian].

18. Soros G. *Krizis Mirovogo Kapitalizma* [The Crisis of Global Capitalism], available at: <http://www.docme.ru/doc/7154/soros-dzh.---krizis-mirovogo-kapitalizma> [in Russian].

19. Khesin E. *Anatomiya mirovogo krizisa* [Anatomy of the world crisis]. *Mezhdunar. Protsessy – Internat. Processes*, 2013, No. 1, available at: <http://www.intertrends.ru/twenty/002.htm#6> [in Russian].

20. Intriligator M. *Shokiruyushchii Proval "Shokovoi Terapii"* [The Shocking Failure of Shock Therapy], available at: <http://www.r-reforms.ru/intr.htm> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 27 червня 2014 р.
